

УДК 342.9
DOI <https://doi.org/10.15421/392159>

Звірко О. Є.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та методики викладання правознавства
Навчально-наукового інституту історії та філософії
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка*

Осіпова О. О.,
*суддя Сумського окружного адміністративного суду,
аспірантка
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID ID: 0000-0001-6289-5581*

ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ ОПТИМІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

DOCTRINAL ASPECTS OF OPTIMIZATION OF ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS OF UKRAINE

У статті розкриваються проблеми оптимізації діяльності адміністративних судів України у світлі триваючої судової реформи. Розглянуті наявні аргументи за і проти зміни моделі адміністративного судочинства України.

Аргументована позиція, що відокремлена спеціалізована система адміністративних судів найбільш прийнятна для України і відповідає міжнародним стандартам правосуддя. У результаті статистичного аналізу показано, що вона успішно справляється з поставленими перед нею завданнями.

Наведені доводи проти суцільного перезавантаження судової системи і об'єднання місцевих адміністративних судів з місцевими судами інших юрисдикцій. Водночас під час здійснення адміністративного судочинства мають місце певні проблеми, серед яких найсуттєвішими є доступність до адміністративного правосуддя та розмежування юрисдикції адміністративних судів з юрисдикціями господарських та загальних судів.

Подолання зазначених проблем потребує подальшого вдосконалення процесуального законодавства з метою оптимізації діяльності адміністративних судів.

Обґрунтовано висновок, що модель адміністративної юстиції у вигляді відокремленої підсистеми адміністративних судів як першої, так і другої ланок повною мірою відповідає європейським стандартам і забезпечує реалізацію принципу верховенства права, захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, судовий контроль за законністю дій та рішень органів публічної влади, їх посадових та службових осіб. Вагомим підстав для її зміни (злиття із судами цивільної та кримінальної юрисдикції) немає. Подібне реформування принесе більше шкоди ніж користі, негативно позначиться на якості правосуддя, професіональному рівні суддівського корпусу.

Перспективи подальшого реформування адміністративного судочинства в Україні перебувають у площині запровадження сучасних процедур медіації, електронного провадження, покращення контролю за законністю рішень судів з боку судів вищого рівня (особливо Верховного Суду України), оптимізації навантаження на суддів шляхом встановлення раціональних норм їхньої діяльності, своєчасного регулювання кількості суддів залежно від кількості справ, що надходять до судів, розробки і реалізації більш ефективних механізмів відбору, підготовки, підвищення кваліфікації та відповідальності суддів.

Ключові слова: *система адміністративного судочинства, принцип спеціалізації судів, оптимізація судової діяльності.*

The article is dedicated to the problems of optimization of administrative court system of Ukraine in connection with the ongoing reform of the courts. The available arguments for and against reforming the acting model of administrative justice of Ukraine are discussed.

It has been clarified that the system of administrative courts in force has been specially approved for the adoption of Ukrainian society. The results of the statistical analysis show how it can successfully cope with deliveries to its arrogance.

Indicate that you must reinsert the court system and recapture the administrative courts with the common courts. At the same time, with healthy administrative conviction, there are a few significant problems, among them we can

call access to administrative justice and delimitation of administrative court jurisdiction from commercial and common courts jurisdictions. A closer look at the problems that need to be solved will require a farther and more thorough amendments to optimize the administrative courts activity.

It has been concluded that the model of administrative justice in Ukraine since 2005 in the form of a separate subsystem of administrative courts of both the first and second links fully meets European standards and ensures the implementation of the rule of law, protection of rights and legitimate interests of individuals and legal entities, judicial control over legality and decisions of public authorities and their officials. There are no good grounds for its change (merger with courts of civil and criminal jurisdiction). Such reform will do more harm than good, negatively affect the quality of justice, the professional level of the judiciary.

Prospects for further reform of administrative proceedings in Ukraine are in the area of introduction of modern mediation procedures, electronic proceedings, improvement of control over the legality of court decisions by higher courts (especially the Supreme Court of Ukraine), optimization of the burden on judges by establishing rational norms of their activity, depending on the number of cases received by the courts, the development and implementation of more effective mechanisms for the selection, training, retraining and accountability of judges.

Key words: *administrative court system, principle of court specialization, optimization of court activity.*

Постановка проблеми. Реалізація засад правової держави зумовлює необхідність забезпечення ефективного судового захисту прав людини. В 1992 році Верховна Рада України схвалила Концепцію судово-правової реформи, якою в Україні з метою розгляду спорів між громадянами і органами державного управління передбачено запровадження адміністративного судочинства. Проваджувана судово-правова реформа в Україні зробила певні кроки в напрямі реалізації такої концепції, але не забезпечила становлення інтегративної доктрини адміністративного судочинства та досконалих правових процедур.

Актуальність досліджуваної теми зумовлюється новими обертами конституційної та судово-правової реформи, недосконалістю чинних законів та необхідністю їх узгодження з міжнародними правовими стандартами, появою довгоочікуваної національної стратегії з прав людини [3] та нових правових актів, що потребують осмислення і узагальнення практики їх застосування [4], недостатнім аналізом сучасних проблем оптимізації діяльності адміністративних судів.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання такої проблеми, показує, що проблема забезпечення оптимізації діяльності адміністративних судів, незважаючи на певну увагу дослідників [5–23], потребує більш інтегративного аналізу з урахуванням сучасних правничих актів та міжнародних стандартів.

Метою роботи є визначення шляхів гармонізації доктрини оптимізації діяльності адміністративних судів з урахуванням міжнародних правових стандартів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Правнича доктрина – це зумовлена інтелектуальним, духовним, культурним і науковим розвитком, станом моральності та політико-правовою і етичною культурою суспільства цілісна і гармонічна система принципів, поглядів, уявлень, ідей, концепцій і модельних норм щодо права та його розвитку, що виступають теоретичним стрижнем та концептуальною основою державотворчої, правотворчої, правозастосовної та правотлумачної діяльності [21, с. 5].

Побудова системи судів загальної юрисдикції в Україні на принципах територіальності і спеціалізації була закріплена у ст. 125 Конституції України 1996 року, пунктом 12 Перехідних положень встановлений п'ятирічний термін для формування системи судів загальної юрисдикції. В 2001 році була проведена так звана Мала судова реформа, а саме внесені зміни до дванадцяти законів, що мали відношення до організації та діяльності судів. Законом України від 7 лютого 2002 року «Про судоустрій України» № 3018-III встановлено, що судова влада реалізується, крім іншого, шляхом адміністративного судочинства (ч. 2 ст. 1), у системі судів загальної юрисдикції утворюються спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій, у тому числі адміністративні (ст. 19). 6 липня 2005 року Верховною Радою України було прийнято Кодекс адміністративного судочинства України, який набрав чинності з 1 вересня 2005 року.

7 липня 2010 року Верховною Радою України прийнято новий Закон «Про судоустрій і статус суддів» № 2453-VI, у ст. 18 якого було збережено спеціалізацію судів у єдиній системі судів загальної юрисдикції, а значить і окрему

підсистему адміністративних судів, в яку входили місцеві окружні адміністративні суди, окружні апеляційні суди, Вищий адміністративний суд України. Також було передбачено створення Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України.

Але на цьому реформування моделі судової системи України не закінчилось. З 2014 року на судову систему України одна за одною накопчуються хвилі судової реформи. Законом від 8 квітня 2014 року № 1188-VII «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» було ініційовано процес спеціальної перевірки суддів з метою очищення судової влади. Законом України від 12.02.2015 № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд» було викладено в новій редакції Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів».

У 2016 році в Україні розпочато новий виток чергової судової реформи. 02.06.2016 було прийнято Закон України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». В Основному Законі вперше було проголошено, що *з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди*. У той же день 02.06.2016 року був прийнятий новий Закон України № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів», в якому знову закріплено принцип спеціалізації судів і спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ (ст. 18), передбачено створення місцевих окружних та апеляційних адміністративних судів, відбулося повернення до триланкової вертикалі побудови системи адміністративних судів.

З жовтня 2017 року Верховною Радою України було ухвалено Закон України № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким названі кодекси викладені в нових редакціях і максимально уніфіковано процесуальні норми. 21.12.2016 Верховною Радою України прийнятий Закон України «Про Вищу раду правосуддя», який набрав чинності 05.01.2017 року. 7 листопада 2019 року набув чинності Закон від 6 жовтня 2019 року № 193-IX «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких

законів України щодо діяльності органів суддівського врядування», який ініціював Президент України. Цей закон вніс суттєві зміни у діяльність Вищої Ради Правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів щодо організації відбору та призначення кандидатів на посади суддів.

Ключовими завданнями сьогодення, як впливає із заяв ініціаторів реформування, є оптимізація мережі судів, зокрема адміністративних, тобто укрупнення або ліквідація наявних судів, перевантаження судів, тобто звільнення діючих нині суддів та набір нових, які мають бути кращими у професійному та морально-етичному відношеннях. Знову лунають закиди щодо доцільності об'єднання місцевих господарських судів та окружних адміністративних судів з місцевими судами загальної юрисдикції. Тобто фактично йдеться про ліквідацію самостійності окремих гілок судової влади. У зв'язку з цим постає питання, наскільки обґрунтовані такі пропозиції з наукового, практичного, політичного та економічного боків. Подібні проблеми дискутувалися на початку 2000-х років і закінчилися прийняттям Кодексу адміністративного судочинства України та створенням окремої системи адміністративних судів.

Більшістю науковців і міжнародною спільнотою (зокрема, Венеціанською комісією) було визнано правильним і доцільним запровадження в Україні моделі адміністративного судочинства, подібної до німецької, яка діє в Україні майже шістьнадцять останніх років. Нині виникла нагальна потреба повернутися до розгляду цього питання, тим більше, що після внесення останніх змін у законодавство щодо правосуддя спеціальні наукові розвідки щодо оптимізації діяльності адміністративних судів у нових політичних та економічних реаліях в Україні тільки розпочинаються.

Останніми роками питання *вдосконалення діяльності адміністративних судів в Україні* постійно перебували в центрі уваги науковців, які стосувалися місця адміністративного суду у системі державних органів України та організаційно-правових проблем принципу спеціалізації судів. Але виконані вони в інших реаліях часу і законодавства. У численних наукових статтях наводилися аргументи як «за», так і «проти» зміни моделі судоустрою України [6; 9; 11; 13; 7; 19; 20; 22].

На наше переконання, доводи прихильників зміни моделі адміністративного судочинства України заслуговують на новий розгляд і осмислення з урахуванням сучасних економічних, політичних та правових умов, що склалися в українському суспільстві.

Так, згідно з Концепцією адміністративної реформи в Україні, схваленою Указом Президентом України 22 липня 1998 року № 810/98, у 2005–2006 роках була розбудована окрема самостійна спеціалізована система адміністративних судів. Сьогодні це триланкова вертикаль (27 місцевих окружних адміністративних суди, 9 адміністративних апеляційних судів, Верховний Суд України, у складі якого діє Касаційний адміністративний суд). Подібна модель відокремленого адміністративного судочинства вже понад століття успішно працює в п'ятнадцяти країнах Європи, в тому числі в Іспанії, Франції та ФРН.

За своєю суттю судова реформа 2016 року полягала в послідовному прийнятті двох законів: перший з яких вносив зміни в Конституцію (Закон № 1401-VIII), а другий забезпечував імплементацію зазначених змін у Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (Закон № 1402-VIII).

Оскільки ключовим питанням реформи адміністративної юстиції є правильний вибір моделі судоустрою, послідовно розглянемо *аргументи «за»* і *«проти»* існування в Україні відокремленої підсистеми адміністративних судів.

До аргументів «за» можна віднести такі: 1) відокремлена система адміністративних судів успішно діє майже п'ятнадцять років. До результатів її діяльності в українського суспільства менше за все претензій; 2) українська модель адміністративних судів в основних своїх рисах відповідає моделям, прийнятим у провідних країнах Європи (ФРН, Франція, Іспанія), де вона становить окрему гілку судової влади; 3) діючий нині судоустрій України отримав схвальну оцінку Венеціанської комісії; 4) у суддів місцевих адміністративних судів склалася своя спеціалізація розгляду справ і накопичений певний позитивний досвід; 5) ліквідація системи адміністративних судів означатиме корінну переробку законодавчої бази; 6) адміністративне судочинство має суттєві відмінності від загального цивільного судочинства, оскільки здійснює особливу роль не тільки захисту прав фізичних та юридичних осіб, а і судовий контроль за діями, рішеннями чи бездіяльніс-

тю органів публічної влади; 7) адміністративна юстиція діє у сфері публічно-правових відносин, на відміну від приватно-правової сфери, властивої цивільним відносинам, і має справу із суб'єктами, наділеними владними повноваженнями; 8) в адміністративному судочинстві мають місце суттєві особливості судової процедури: активна роль суду, обмежена дія принципів змагальності та диспозитивності, нерівність сторін, специфічний тягар доказування тощо.

Що стосується заяв про суцільне перезавантаження судів, до цього гасла слід поставитися з великою пересторогою. Ніяких правових підстав для цього немає. Судді ще не оговталися після недавнього очищення влади (люстрації), всі діючі судді пройшли оцінювання і атестацію і знову піддавати їх перевірочним процедурам, погодьтеся, це вже занадто. Якщо кожна влада буде перезавантажувати суди під себе, про яку незалежність і стабільність судової влади можна говорити.

Суть проблеми полягає не в поголовному перезавантаженні судів за суб'єктивними критеріями, а в тому, щоб посилити контроль апеляційних судів і особливо Верховного Суду за рішеннями місцевих судів, щоб кожне сумнівне рішення перевірялось незалежно від наявності скарг учасників процесу, щоб корупційні дії суддів чи груба халатність з їхнього боку своєчасно фіксувалися в установленому законом порядку і працювали механізми притягнення винних осіб до відповідальності.

Завдання держави – не створювати атмосферу психологічного тиску на суддів (чергове полювання на «відьом»), а створювати належні матеріальні та фінансові умови для їхньої праці, розробити науково обґрунтовані нормативи і порядок розподілу навантаження на суддів і забезпечувати належну кількість суддів для оперативного та якісного розгляду судових справ. Об'єднувальна реформа по суті нічого не міняє: залишається та ж сама кількість справ, а кількість суддів не зменшиться, а можливо, навпаки, зросте, ніяких фінансових вигід така перебудова державі не принесе, оскільки спеціалізація суддів розшириться, збільшиться кількість судових палат тощо. Виникне серйозна проблема кадрового дефіциту суддів, на підготовку яких і стажування потрібен тривалий час і додаткові витрати. Як наслідок, якість здійснення такого виду правосуддя помітно впаде.

Оперуючи показниками Звітів судів першої інстанції про розгляд справ у порядку адміністративного судочинства за 2019 та 2020 рік (форма 1-а), аналітичних таблиць № 1 та № 24 щодо кількості справ, що надійшли, та середньомісячного надходження справ і матеріалів на одного суддю місцевого загального суду, можна дійти висновку, що якість розгляду справ адміністративними судами перебуває приблизно на одному рівні з показником місцевих загальних судів. Таким чином, діюча система адміністративних судів цілком справляється з поставленими перед нею завданнями і корінного реформування заради самого реформування не потребує.

На думку більшості науковців, і, до речі, на думку Венеціанської комісії, діюча в Україні модель адміністративного судочинства найбільш прийнятна для нашої країни, враховуючи менталітет населення, правову культуру та традиції, досвід здійснення правосуддя, міжнародні стандарти правосуддя. Повернення до радянських стереотипів вирішення у загальних судах адміністративних спорів загрожує реальній незалежності судової влади, сприятиме звуженню спеціалізації суддів, а значить зниженню якості розгляду справ.

На нашу думку, серед аргументів на користь зміни моделі адміністративного судочинства, що діє в Україні, найбільш вагомими слід визнати віддаленість місцевих окружних адміністративних судів від місця проживання більшості населення такого судового округу та проблеми у розмежуванні судових юрисдикцій між адміністративними, господарськими та загальними судами. Інші аргументи другорядні і на серйозну увагу не заслуговують.

Насправді, побоювання щодо утруднення доступу до адміністративного судочинства явно перебільшені. Обставина віддаленості частини населення від адміністративного суду нині не є серйозною перешкодою для звернення до суду, тому що: по-перше, стрімко запроваджується електронне провадження, по-друге, більшість справ вирішується у спрощеному провадженні без виклику сторін; по-третє, можливе представництво через центри надання безоплатної правової допомоги.

Безумовно, в адміністративному судочинстві України існують нагальні проблеми, які потребують свого вирішення. Результати моніторингу

адміністративного судочинства в Україні, проведеного експертами «Право – Justice» шляхом опитування суддів, адвокатів, науковців, посадових чи службових осіб органів публічної влади виявили наявність таких проблем оптимізації діяльності адміністративних судів та суб'єктів владних повноважень, що стосуються дискреційних повноважень органів влади; відсутності у КАСУ індивідуальної відповідальності окремого державного службовця у разі встановлення судом протиправності його рішень, дій або бездіяльності; відсутності чітких критеріїв розмежування юрисдикції адміністративних судів від юрисдикції господарських судів та судів загальної юрисдикції; врегулювання спорів за участю судді; контролю за виконанням судових рішень.

Цей перелік можна доповнити проблемними питаннями запровадження професійних медіаторів та незалежних квазісудових органів для попереднього досудового розв'язання спорів, вдосконалення порядку стягнення та розмірів судового збору і судових витрат, відшкодування моральної шкоди. Але наявність названих проблем не означає, що вибрана та апробована в Україні модель адміністративного судочинства не відповідає потребам суспільства і потребує заміни на іншу, запровадження якої може мати непередбачувані руйнівні наслідки.

Отже, діюча в Україні з 2005 року модель адміністративної юстиції у вигляді відокремленої підсистеми адміністративних судів як першої, так і другої ланок повною мірою відповідає європейським стандартам і забезпечує реалізацію принципу верховенства права, захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, судовий контроль за законністю дій та рішень органів публічної влади, їх посадових та службових осіб. Вагомим підстав для її зміни (злиття із судами цивільної та кримінальної юрисдикції) немає. Подібне реформування принесе більше шкоди ніж користі, негативно позначиться на якості правосуддя, професіональному рівні суддівського корпусу.

Перспективи подальшого реформування адміністративного судочинства в Україні перебувають у площині запровадження сучасних процедур медіації, електронного провадження, покращення контролю за законністю рішень судів з боку судів вищого рівня (особливо Вер-

ховного Суду України), оптимізації навантаження на суддів шляхом встановлення раціональних норм їхньої діяльності, своєчасного регулювання кількості суддів залежно від кількості справ, що надходять до судів, розробки і реалізації більш ефективних механізмів відбору, підготовки, підвищення кваліфікації та відповідальності суддів.

Висновки. Відокремлена спеціалізована система адміністративних судів найбільш прийнятна для України і відповідає міжнародним стандартам правосуддя. Вона успішно справляється з поставленими перед нею завданнями та не потребує перезавантаження та об'єднання міс-

цевих адміністративних судів з місцевими судами інших юрисдикцій. Водночас під час здійснення адміністративного судочинства мають місце певні проблеми, серед яких найсуттєвішими є доступність до адміністративного правосуддя та розмежування юрисдикції адміністративних судів з юрисдикціями господарських та загальних судів.

Перспектива подальшого дослідження проблеми полягає в тому, що їх системний аналіз зумовлює потребу подальшого вдосконалення процесуального законодавства з метою оптимізації діяльності адміністративних судів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. Із змінами і доповненнями, внесеними згідно із законами України. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
2. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005, № 35–36, № 37, ст. 446. Із змінами, внесеними згідно із законами України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
3. Національна стратегія прав людини: затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.
4. Закон України від 27 квітня 2021 року № 1416-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи». *Голос України* від 25.05.2021. № 95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1416-20#Text>.
5. Авер'янов В.Б. Принцип верховенства права в новій адміністративно-правовій доктрині. *Часопис Київського ун-ту права*, 2006. № 1. С. 3–8.
6. Бевзенко В.М., Смокович М.І. Адміністративний процес України: теорія, практика : підручник. Київ : Дакор, 2021. 1204 с.
7. Васильєв С.В. Звернення до суду: алгоритм процесуальних дій (адміністративна юрисдикція) : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2021. 342 с.
8. Державознавство : підручник / В. Сухонос, В. Сухонос, А. Куліш, Р. Білокінь ; за ред. Володимира Сухоноса. Суми : Університетська книга, 2021. 493 с.
9. Дорош В.С. Міжнародне адміністративне судочинство в захисті прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2014. № 1. С. 151–162.
10. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 536 с.
11. Звірко О.Є., Осіпова О.О. Щодо вдосконалення правових механізмів забезпечення організаційної (інституціональної) незалежності суддів. *Актуальна юриспруденція* : збірник научних трудов. 2015. № 4. С. 229–233.
12. Коваль М.В., Кайдаш О.Ю., Коваль А.М. Механізм забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини : монографія. Ірпінь : Університет ДФС України, 2020. 292 с.
13. Лошицький М.В., Сироєд С.О. Які адміністративні суди потрібні Україні? *Держава і право* : збірник наукових праць. Серія «Юридичні науки». Випуск 45. Київ, 2009. С. 242–252.
14. Макушев П.В., Тертишник В.М. Верховенство права та практика застосування інституту оскарження неправомірних дій органів державної виконавчої служби. *Вісник Академії митної служби України. Серія «Право»*. 2015. № 1 (14). С. 29–35.
15. Незалежність і дисциплінарна відповідальність суддів: міжнародні стандарти й національна практика : монографія / Н. Антонюк, О. Верба-Сидор, Т. Пашук, С. Рабінович. Вид. 2-ге. Київ : Алерта, 2021. 248 с.
16. Нечитайло О. За 10 років адміністративні суди довели життєву необхідність свого існування для громадян. *Юридична Газета*. 2016. № 3–4. С. 46–48.
17. Піпяк М.І. Адміністративний суд у системі державних органів України : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Львів. 2016. 22 с.
18. Проблеми формування правової держави в Україні в умовах глобалізації : монографія / гол. ред.: О.М. Іваній. Суми, 2018. 128 с.
19. Решота В.В. Англосаксонська модель адміністративної юстиції. Львів : СПОЛОМ, 2020. 180 с.
20. Сілантьєва Е.Є. Організаційно-правові проблеми принципу спеціалізації судів : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Харків, 2014. 20 с.
21. Тертишник В.М. Правнича допомога та захист у кримінальному процесі : підручник / За заг. ред. д.ю.н., академіка НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ : Алерта, 2018. 480 с.
22. Цибуляк-Кустевич А.С. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні. *Право України*. 2018. № 11. С. 214–230.
23. Щербанюк О.В. Самостійність і незалежність судової влади як умова конституційно-правового прогресу. *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах*. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. Випуск 7. С. 79–82.